

ביוגרפיה בצל מיתוס: בעקבות סיפור חיים מאת אניטה שפירא

מנחם ברנר

א

לעיתים ביוגרפים מתקשים בכתיבה בשל מיעוט החומר הכתוב העומד לרשותם. אך לא זה היה הקושי שבפניו עמדה אניטה שפירא כאשר חיברה את הביוגרפיה על ברנר. כאן הקושי היה נעוץ דווקא בריבוי הטקסטים: של ברנר עצמו, של ידידיו הלא-מעטים שעמדו אתו בקשרי מכתבים, של מכריו הרבים שפרסמו דברי זיכרונות או הספד ושל הרבים-מספור שדיברו בשמו או עליו אף שידיעתם על אודותיו היתה מועטה ורובה מכלי שני או שלישי. בין אלה היו שזכרו, למשל, אך ורק שבועידת היסוד של ההסתדרות הוא "יותר על רשות-הדיבור למען זכות הצעקה".

גודש זה מערים מהמורות האורבות לביוגרף מכל העברים. יש טעויות תמימות של בעלי זיכרונות הכותבים ממרחק זמן מן האירועים שעליהם הם מדווחים: כמה מהם מבלבלים בין דמויות בסיפוריו של ברנר לדמויות ממשיות; וישנן גם הטעויות מכוונות של בעלי עניין לגבי פרשות שונות בחייו של ברנר שלא היו להן עדים נוספים. עוד בימי חייו נוצר מיתוס מעובה סביב ברנר, והוא הלך וגבר לאחר רציחתו בשניים במאי 1921. גם לקוראים ממשיים של ברנר קשה היה להתמודד עם המיתוס הזה, ובייחוד מפני שהיסודות שלו נוצרו לעיתים במתכוון על ידי ברנר עצמו. זהו הסיפור על הסופר שאין לו, כביכול, זמן או סבלנות להקפיד על סגנונו בשל מחלתו או בשל סערת רוחו, הסופר שהוא כביכול "אובד עצות" וכותב דברים "למען עצמו ובחשאי", לאחר שכבר "גמר את חשבונותיו עם העולם".¹ לפיכך על אף שכה הרבה נכתב על ברנר – ובדיוק מפני שכה הרבה נכתב עליו – היה צורך אמתי בביוגרפיה שתעמיד דברים על דיוקם ושתפריד מצד אחד בין חייו הממשיים של ברנר ובין הדמויות שבדה בסיפוריו, ובייחוד אלה שלשם בנייתן השתמש בחוויותיו שלו, ומצד אחר בין האיש הממשי ובין המיתוס הרווח על חייו ואישיותו. נחוצה היתה, אפוא, ביוגרפיה קפדנית ש"תעשה סדר בדברים". הביוגרפיה שכתבה אניטה שפירא אכן ממלאת את הצורך הזה, אם כי לא תמיד בהצלחה מלאה. בצורה מופתית היא מעמתת, למשל, את "זיכרונותיו" של עגנון על ברנר עם כל הידוע ממקורות אחרים ומוצאת, להפתעת רבים, שעגנון אכן היה כמשתמע מדבריו סופר "בעל דמיון" – לא רק בסיפוריו אלא גם בזיכרונות של אירועים שנטל בהם חלק.² בזהירות ובקפדנות מוסמכת ומוסמכת בודקת

1 ראו דברי הפתיחה לבחורף ו"מכתבי אובד עצות" במכאן ומכאן.

2 בזיכרונות עגנון על ברנר נכתב בין השאר: "ברנר לא היה בעל דמיון. סיים כתיבת ספר גימר בו כל

שפירא את יחסיו של ברנר עם נשים לפני נישואיו ולאחריהם ואת יחסיה של אשתו אתו ועם אחרים לפני ואחרי הנישואין, ומגלה בכל אלה פרטים חדשים. הישג מיוחד במינו משיגה שפירא כשהיא מבררת את הגרסאות השונות לגבי נסיבות מותו, פוסלת אחדות מהן ונמנעת מלהכריע בין אלה הסבירות. כאן הרקיע המיתוס שחקים, ושפירא נאבקת נגדו בהצלחה כשהיא קובעת למשל שאין שום עדות לכך שברנר ויתר על מקומו במכונית הפינוי למען אחרים, ולעומת זאת מקנה סבירות לגרסה שלפיה נועדו להיות שתי מכוניות שהאחת מהן בוששה לבוא...

קושי מיוחד קיים לגבי ראשית חייו של ברנר, לגבי שנות ילדותו ו"הסיפור המשפחתי" שלפני שנות ההתבגרות. על תקופת חיים זו, בטרם קשר ברנר קשרים עם ידידים שנעשו עדים לחייו, אין הרבה עדויות. אחיו ואחיותיו לא כתבו זיכרונות וגם לא סיפרו דבר, ואילו האח הצעיר, בנימין, שאמנם כתב זיכרונות, לא יכול להאיר תקופה זו שכן צעיר היה מברנר באחת-עשרה שנים וממילא לא כתב בזיכרונותיו על בית אביו. לשפירא היתה אפשרות לפסוח כליל על תקופה זו בחיי ברנר ולפתוח את הביוגרפיה בתיאור חייו בגיל הנעורים ובפרשת פרקי החיים המתוארים באגרותיו המוקדמות, כפי שנהגה בביוגרפיה שכתבה על ברל כצנלסון. אך היא העדיפה לתאר את תחילת חיי גיבור הביוגרפיה שלה כשהיא מסתמכת על הרומן בחורף. כאן ארבה לה הסכנה של הישענות לא מבוקרת על יצירה בדיונית, מכשלה שכה רבים מן הכותבים על ברנר נכשלו בה. הגיבור של בחורף קרוי פייארמן, שם המזכיר אמנם במשמעותו את השם ברנר – אבל פייארמן כותב "בעד עצמו ובחשאי", ואילו ברנר כותב את בחורף בגלוי ולמען קוראי השילוח. ברנר הודה אמנם, במכתב לביוגרף, שסיפורי משרטטים "קווים עיקריים מחייו", אבל באותו מכתב הוסיף גם שהם עושים זאת בשינויים לא מעטים.³ הלבטים שליוו בנקודה זו את הביוגרפית ניכרים היטב, שכן רבים כאן ה"כמדומה" וה"אולי", וריבוי זה הוא לשבחה של המחברת – שמצד אחד רוצה להפיק מבחורף את מירב המידע על חיי ברנר כילד וכנער, אך מצד אחר מודעת לכל מה שמפוקפק בהליך זה. בעיקר אין לדעת עד כמה האב ברומן דומה לשלמה, אביו הממשי של ברנר, ועד כמה הוא שונה ממנו – והרי הסכסוך שבין האב לבנו ודאי חשוב להבנת ברנר הממשי כשם שהוא חשוב להבנת פייארמן הבדוי. כשהיא מודעת לאהבה שמגלה ברנר לאביו במכתבים שכתב גם לאביו וגם לחבריו – רגש שאינו קיים כלל בין פייארמן לאביו – מסיקה שפירא (בצורה סבירה מאוד, לדעתי) שברומן בחורף ברנר העצים את האיבה שבין האב לבן והשמיט את החיבה שכנראה התקיימה גם היא ביחסי האב והבן הממשיים. אבל אם כך הדבר, האם אפשר לדבר כאן על שתי גרסאות של אותן התרחשויות? אנחנו יודעים שברנר הסיט את הדמויות המציאותיות ששימשו כמודלים

פרי הסתכלותו בעולם שנודמן לו להסתכל בו, כלומר באותה המציאות שנתמצא בה ומיצה אותה עד תכליתה. מה שאין כן בעל דמיון ואין צריך לומר בעל חזון, שכבר בזמן שעוסק בכתובת ספר אחד כבר מראים לו שלושה עשר ספרים אחרים שמבקשים להכתב על ידו". הדמיון שעגנון מדבר עליו כאן הוא ללא ספק "פנטזיה", היכולת להמציא סיפור שאין לו כל זיקה לחומרי החיים של הסופר ובוודאי שאינו עושה שימוש רב בחומרים אלה. מכלל דבריו אתה מסיק שהדובר, עגנון, הוא בעל דמיון מסוג זה. ראו "יוסף חיים ברנר בחייו ובמותו", מעצמי אל עצמי, תל אביב: שוקן, 1975, עמ' 128.

3 האגרת נשלחה למ' גינצברג, מירושלים, סוף יולי 1909; כל כתבי ברנר, ג, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1967, עמ' 346.

לדמויות הבדיוניות שבסיפוריו לעבר הטיפוסי והמוכלל כאשר רצה לעצב – בהשפעת הספרות וביקורת הספרות הרוסית – את "גיבורי דורנו",⁴ ולא אחת נעמדו בין המודל מן החיים ובין הדמות הבדיונית שעיצב יצירות ספרות אחרות, ופרטים מתוכן הצטרפו לדיוקן החדש. כשפייארמן מתאר את שנות "רקבוננו" בקלויז, קשה לשכוח את השימוש שליליניבלום עושה במונח זה לאותה מטרה ואולי גם את "יחדיו נִרְקַב עד נבאשה" של ביאליק. ברנר כתב על אביו של פייארמן ולא על אביו שלו. ה"אולי" וה"כמדומה" וה"סביר להניח" המרובים פרושים לאורך כל ספרה של שפירא ומעידים על קפדנותה וזהירותה של המחברת הראויות לכל שבח. אולם במקומות אחדים, שסייגים אלה חסרים בהם, נדמה לי שהיה רצוי להוסיף אותם – למשל, כאשר פוסקת שפירא שסיפור הקנאה הארוטית של פייארמן בבורסיף הוא דמיוני לחלוטין שכן החברה שבה הסתובב ברנר היתה חברת רווקים צעירים בלבד. אולם איך אפשר להיות בטוח בכך, כאשר עיקר ההתרחשויות המסופרות ברומן אינה אלא מסיבה בודדת שבה נכחה מלבד הרווקים גם יעלת־חן אחת? סיפורי גנסיין, רעו של ברנר, מלאים תיאורים של מצבים דומים ובהם ריבוי רווקים ועלמה אחת או שתיים. האם באמת אפשר לקבוע בוודאות מלאה שאין גרעין אוטוביוגרפי לפרשה זו, שממילא עיקרה בחיים הפנימיים של דמות אחת ולא ביחסים ריאליים בין שתי דמויות? ואולי גרעין אוטוביוגרפי כזה נוצר בתקופה שבה נכתב הרומן והועבר אחורה לימי הנעורים המוקדמים יותר? אכן, נוצרות אין־סוף בעיות ואפשר לקבוע מעט מאוד ודאויות לגבי חיי ברנר כאשר כל מה שעומד לרשות הביוגרף הוא סינכרוניזציה היפותטית בין חייו של המחבר לחיי גיבורי הרומנים הבדיוניים שכתב. כמעט כל מה שכותבת שפירא על תקופה זו הוא היפותטי, אף כי חלק מן ההיפותזות שלה סבירות בהחלט.

למרבה המזל בשנות הבגרות המצב משתנה, וכאן עומדים לרשות הביוגרפית מסמכים ותעודות של ממש. אין עוד צורך לנחש את חיי ברנר אך ורק על פי המסופר בסיפוריו, אולם הבעיה נותרת בעינה. בצדק רואה שפירא ניתוח של יצירות כחלק חיוני מכתובת ביוגרפיה של סופר. אין היא מסוג הביוגרפים הכותבים על חיי מלחין או צייר ללא דיון ביצירותיהם. עוד בראשית החיבור היא קבעה לעצמה כלל של הפרדה בין דמויות בדויות בסיפורים ובין ברנר. עיקרון חיוני זה היה צריך לאפשר שני דיונים אוטונומיים שאינם תלויים זה בזה: דיון אחד בחיי הסופר ודיון אחר בסיפורים. אך שפירא אינה עומדת בעיקרון שקבעה בעצמה, והיא גולשת בלי משים מן התחום האחד לשני. "ברנר אומר", היא כותבת שוב ושוב כשהיא מצטטת לא את ברנר אלא את פייארמן, את אברמזון או את אובד עצות. המוקש המרכזי נעוץ כמובן בזה האחרון. אובד עצות מספר ביומנו על הצער שפוקד את דיאספורין הגולה על שנאלץ לרדת מן הארץ שבה קיווה להיאחז, והוא

4 תופעה ייחודית לסיפורת הריאליסטית הרוסית במאה ה-19 היא תפיסת הגיבור המרכזי של היצירה כנציג של דור. ואכן לא רק המבקרים הרדיקליים מבלינסקי ועד פיסארב וקוראיהם התייחסו כך לדמויות הספרותיות, אלא גם הסופרים עצמם. לרמונטוב הציג את גיבורו פיצ'ורין כ"גיבור דורנו", פושקין הבליט את הטיפוסיות של אוניגין, וטורגנייב עימת באבות ובנים הבדלי מנטליות בין הדורות. למבקר הספרות אפשרה התפיסה הזאת להתחמק מן הצנזורה ולקיים דיונים נרחבים, המסווים כדיונים ספרותיים, בנושאים הבערים של החברה הרוסית. ברנר עצמו הלך בדרך זו, למשל כאשר שרטט דמויות דוריות של עולים במסתו "בבואתם של עולי־ציון בספרותנו"; כתבים, ד, תל אביב: הקיבוץ המאוחד וספריית פועלים, תשמ"ה, עמ' 1464–1487.

מעיר כי "אולי גם נכון הוא מה שאומרים, כי כל העוזב את ארץ-ישראל, סופו שתיכסף נפשו אליה בבלי יודעים". שפירא מצדה כותבת כי "אמירה זו של ברנר מגלה היאחזות באיזה קשר מיסטי לארץ".⁵ המהלך הזה מהרהור של אובד עצות אל אמירה של יוצרו הוא פסול, ולא רק מבחינה טכנית. הוא פסול מפני שאובד עצות – שהוא אחת (ורק אחת) מן הדמויות ברומן, אחת (ורק אחת) מן הפרספקטיבות על ארץ-ישראל שהרומן כולל בתוכו – יכול לומר רק מה שמתאים לו לומר, בהתאם לתזמור הכולל של העמדות המושמעות ביצירה. ומה שמתאים לו אינו תמיד מה שמתאים לברנר. מאמריו והתזות שלו נשמעים אמנם כפרודיה עצמית מקצינה של ברנר על מאמריו שלו, אבל כך הוא הדבר רק לצורך הקונטרסט הדרמטי של עמדותיו של אובד עצות עם העמדות של לפידות, קונטרסט שהוא לב-לבו של ההיבט האידיאולוגי של הרומן. "כל החשבון עוד לא נגמר" משאיר תיקו ומעין השלמה בין שתי העמדות לגבי ארץ-ישראל – בין עמדת התקווה של לפידות, שאמנם כפי שמציין המספר "קרוב לייאוש" בסוף הסיפור, לעמדת הייאוש של אובד עצות, שדווקא ללבו מתנגבת תקווה בעת ההתבוננות בסב ובנכדו המלקטים קוצים. הזיהוי הזה של כל מה שכותב וחושב אובד עצות עם מה שחושב (וכותב במאמריו) ברנר הוא פשטני, והוא יוצר תפיסה שמצד אחד מעצימה, כפי שראינו, את יחסו של ברנר לארץ-ישראל עד למיסטיקה, ומצד אחר מקטינה את ציפיותיו של ברנר מן הארץ עד לכדי הציפיות "הנורמליות" מכל קהילה יהודית אחרת. והלוא במאמריו לא הסתפק ברנר בכך שהביע שוב ושוב (תוך פירוט מרשים של מה שראה כגילויי התחדשות וגילויי ניוון), את הדעה שהמאבק לחיים ולמוות על קיום לאומי הוא עניין לכל קהילות ישראל ולא רק לישוב הדל בארץ. הוא גם כתב, למשל – ודווקא בימים שבהם שקד על כתיבת מכאן ומכאן – כי "כאן ורק כאן יכול לבוא תיקון לחיים היהודיים";⁶ הוא גם אמר בראייה היסטורית רחבה שהמפעל הארץ-ישראלי הוא "אחת ההתאמצויות האחרונות של ההווה הישראלית",⁷ וברור שלא היה מכנה כך את מה שמתרחש, למשל, ביהדות בלגיה או קנדה.

1

נראה לי שלצורך כתיבת ביוגרפיה מוצלחת על סופר והוגה נדרש צירוף מיוחד במינו של קרבה ואמפטיה מצד אחד ומרחק ביקורתי מצד אחר. בכל הנוגע לחיי ברנר ה"ריאליים" וליחסיו עם האנשים הקרובים הסובבים אותו אכן יש לשפירא גם כאן, כמו בביוגרפיה שכתבה על ברל כצנלסון, צירוף זה. אך כשמדובר בעמדותיו של ברנר בשאלות החיים והספרות מביאה אותה לעתים הזדהותה עם גיבור מחקרה לויתור על המרחק הביקורתי, ובמקרים אחרים דווקא ריחוקה מהלך המחשבה הייחודי לברנר גדול מדי, והתוצאה היא שמחקרה כופה על ברנר סטריאוטיפים ספרותיים ותרבותיים המקפחים את ייחודו. דוגמה טובה למצב הראשון היא יחסו של ברנר לאחד העם. ברנר נפגע ממה שראה כזלזולו של עורך השילוח ביכולתו הספרותית, ובפגישתם האחת והיחידה בלונדון החזיר לו זלזול מופגן תחת זלזול מוצנע. לעומת זאת הוא חש קרבה רבה לברדיצ'בסקי, והתהלך אתו כתלמיד

5 אניטה שפירא, ברנר: סיפור חיים, תל אביב: עם עובד, 2008, עמ' 215, ההדגשה שלי, מ"ב.

6 ברנר, כתבים, הערה 4 לעיל, ג, עמ' 341.

7 שם, כך ד, עמ' 1664.

העומד בפני רבו ואף הציג עצמו כפני קוראיו. אבל המחשבה שלו על הקיום היהודי ההיסטורי והעתידי מושפעת מהגותו של הראשון לא פחות ואולי אף יותר משהיא מושפעת מהגותו של האחרון. ברנר קיבל את הבחנתו של אחד העם בין "צרת היהודים" ל"צרת היהדות", והאשים את ברדיצ'בסקי בכך שהוא מכיר רק את הצרה האחרונה, צרת התרבות, ולפיכך רואה את המצב היהודי העלוב כתוצאה של הבחירה מאז "יבנה" בערכים לא נכונים ומתעלם מן האילוצים החברתיים והכלכליים הפועלים בהיסטוריה של היהודים. אם עשה ברדיצ'בסקי בתקופת "שינוי הערכין" שלו רדוקציה של צרת היהודים לצרת היהדות, והציג את כל מה שפגום במציאות היהודית כתוצאה של בחירה בערכים לא נכונים, ברנר כמעט שעושה רדוקציה בכיוון ההפוך – מצרת התרבות היהודית אל צרת היהודים הכלכלית-חברתית. גם באי-אמונו בקפיצה רדיקלית מגלות לגאולה ובספקנותו לגבי גורל היישוב הארץ-ישראלי היה ברנר קרוב יותר לאחד העם ולאנשי "חיבת ציון" בכלל מאשר ליריבו של אחד העם, שנע בין תקוות מופרזות בשנות הציונות הראשונות לייאוש מוחלט לאחר משבר אוגנדה. "אין מתפללים בציבור לייאוש", מטיח ברנר בברדיצ'בסקי הנערץ עליו, כשברוח "חיבת ציון" של ליליינבלום ואחד העם הוא מבקש להצביע על כל הישג מוגבל כמעורר תקווה ודוחה את ה"אור-אור" ("להיות או לחדול") של ברדיצ'בסקי.⁸ אפילו בביקורת הספרות של ברנר מעולם לא נעלם כליל היסוד התועלתני בהערכת יוצרים, יסוד שהיה כה אופייני (אמנם בגסות יתרה) ליחסו של אחד העם לדברי ספרות. נראה לי שבנקודה זו מפריזה שפירא בחידוד ההבדל בין ההוגה הבורגני המתון לאנרכיסט סעור-הנפש שהיה, לכאורה, ברנר, וכל זאת בשל הזדהותה המופרזת עם הסימפטיות והאנטיפטיות האישיות של גיבור הביוגרפיה שלה.

לעומת זאת, התחום שבו נראה לי כי שפירא מרוחקת מדי ממחשבתו המיוחדת במינה של ברנר הוא כל מה שנוגע לסוגיית ה"רליגיוזיות" של ברנר, לצביון הכאילו-"מיסטי" של כמה מחוויותיו ואמירותיו וכן לכל מה שנוגע למקורות ההשראה שלו בספרות הרוסית. ויש קשר אמיץ בין שלושת אלה. שפירא נוהגת פזרנות יתרה בשם התואר "מיסטי" ובכל נגזרותיו. אכן רגעים מיסטיים אחדים קיימים פה ושם בסיפוריו של ברנר ובולטים עד מאוד בפרק החתימה של שכול וכשלון. אך הם קיימים בהקשר של חוויות ומחשבות של

8 ברנר לא יכול היה שלא להסכים עם ברדיצ'בסקי כי השעה ההיסטורית בחיי העם היא שעה של "להיות או לחדול", כשם אחד ממאמריו של ברדיצ'בסקי בראשית המאה ה-20. אבל הוא חלק עליו לחלוטין בכל הנוגע לניתוח הגורמים שיכריעו את שאלת הקיום של העם היהודי לשבט או לחסד. אצל ברדיצ'בסקי זו היתה בעיקרה שאלה של ערכים: האם ההתעוררות המוסרית של החלק הפעיל בעם תהיה בת קיימא. לדעת ברנר היתה זו שאלה של "סביבה", "אוויר של חיים יהודיים" ומציאת "מקורות מחיה להמוני היהודים". הוא התנגד להתעלמותו של ברדיצ'בסקי מהגורמים החברתיים והכלכליים של ההשתמרות וההתבוללות היהודית: "לחינם כועס ברדיצ'בסקי על מאן דאמר, כי ההתבוללות מותנה משינוי תנאי החיים הכלכליים", כותב ברנר בהרצאתו-מסתו על חברו הגדול, והוא מצביע באותה הרצאה בבירור על ייחוד השקפתו לעומת שני בעלי הפלוגתא, אחד העם וברדיצ'בסקי: "בנינו לא היו נשאים בגיטו גם אם היו עוקרים שם את העבר הבלתי-פורח ומשנים את הערכין הפנימיים. בנינו לא הולכים מאתנו מפני שהעבר מעיק עליהם, כדעת ברדיצ'בסקי ב'ערכין', ובנינו לא יישארו אתנו, אם ידעו את עברנו כדעת החולקים עליו. הגיטו ייעזב תמיד מכל מי שיכול לעזבהו. הגיטו נעזב תמיד מכל מי שיכול לעזבהו". ראו "מיכה יוסף ברדיצ'בסקי: דברים אחדים על אישיותו הספרותית", כתבים, הערה 4 לעיל, ג, עמ' 845-846.

דמויות בדויות ואינם מייצגים בהכרח את מחשבת ברנר. בנוסף, כמעט כל רגע של יציאה מדיכאון והתרוממות רוח בכתבי ברנר נקשר אצל שפירא במיסטיקה. רגעים חריגים אלה אמנם מרשימים ביותר בחיי ברנר וביצירותיו. אבל יש לשאול מה להם ולמיסטיקה – בכל מובן שנרצה לתת למונח זה, שהוא בין כה וכה מונח עמום ביותר מחוץ לתחומי החוויה הדתית לסוגיה. כך, למשל, את ההכרזה על "כוסף החיים" שהוא "מעל ההיגיון" סמוך לסיום המאמר ההרצאה על מנדלי, מוצאת שפירא כ"הארה מיסטית". באותו מקום כותב ברנר, לאחר שסקר את העבר היהודי ואת הצורך בשינוי האופי של העם, כי "ההיגיון יקשה: איך נהיה אנו ללא אנו?" והוא משיב לשאלתו הרטורית בכך ש"כוסף החיים שהוא מעל ההיגיון אומר אחרת, כוסף החיים שבנו אומר: הכל אפשרי".⁹ ברומן מכאן ומכאן מצוי קטע מקביל. אובד עצות מזכיר "מוטו מכת"י גנוז" שבו נאמר, בין השאר, כי "לעם ישראל, מצד חוקי ההיגיון, אין עתיד", ובשורה שמיד לאחר מכן נכתב "צריך בכל זאת, לעבוד".¹⁰ האם ההתגברות על ההיגיון וחוקיו באמת נובעת מתוך חוויה מיסטית המנוגדת למה שכתב ברנר הנער לרעו גנסיין, כי "יש להתרחק ממיסטיקה ודמיונות"?¹¹ לדעתי ברנר – שאפשר לכנותו "רציונליסט טראגי" – אינו משאיר פתח לשום מיסטיקה גם בדברים מפורסמים אלה. "ההיגיון" ו"חוקי ההיגיון" שמדובר עליהם כאן, שלפיהם "אין לעם ישראל עתיד", הם חוקי ההיסטוריה ה"הגיוניים" – שלא יגרמו להמונים לעלות אל ארץ אסיאתית נידחת ושוממה כדי להגשים בה את תחיית העם, אלא יוליכו אותם להגר לארצות שבהן ימצאו את מחייתם בקלות רבה יותר. ואילו "כוסף החיים" וה"צריך בכל זאת, לעבוד" מייצגים את האפשרות של התרוממות מוסרית מעל הדחפים הסטיכיים הפועלים בדרך כלל בהיסטוריה האנושית.

את השניות הזאת בראיית ההיסטוריה האנושית ירש ברנר מן ההוגים הנרודניקים לברוב ו(בעיקר) מיכאילובסקי, שהיו פסימיסטים ודרוויניסטים חברתיים בכל הנוגע להיסטוריה – שבפועל, ההיסטוריה שעד כה, והשעינו את תקוותם הסוציאליסטית על האפשרות (ולא על הוודאות) של התרוממות מוסרית מעל הדחפים שפעלו עד כה בחיי האנושות.¹² הרברט ספנסר, ההוגה הבריטי הפופולארי באותה תקופה – שכנראה היה פופולארי ברוסיה עוד יותר מאשר באנגליה – הציג את "החוק" הקובע כי בני אדם יבקשו תמיד את התשואה הגבוהה ביותר תמורת המאמץ הקטן ביותר כחוק של תורת ההיגיון, הלוגיקה. ההוגים הנרודניקים הסכימו שספנסר מתאר נכונה את האדם המצוי, אבל סברו שזוהי אמת חלקית בלבד על החיים האנושיים, מפני שהיא כופרת בחירות הפעולה של האדם. הדילמה של דטרמיניזם לעומת חירות עמדה במרכז המחשבה הרוסית והיא מרכזית, למשל, להתפלספות של טולסטוי במלחמה ושלום.¹³ ההוגים הנרודניקים, בתגובה לספנסר ול"חוקי ההיגיון" שלו,

9 שם, כרך ד, עמ' 129.

10 שם, כרך ב, עמ' 1422.

11 כל כתבי ברנר, ג, הערה 3 לעיל, עמ' 222.

12 שניים ממאמריו של מיכאילובסקי – "What is progress?" ו"Pravda" – שברנר שקד על קריאתם, מצויים בתרגום אנגלי. שניהם מופיעים בכרך השני של האנתולוגיה: James M. *Russian Philosophy*, Edie (ed), Chicago: Quadrangle Books, 1965, pp. 175-187. וראו גם הערה מס' 14.

13 מנחם ברינקר, "מלחמה ושלום ב'מלחמה ושלום' לטולסטוי", מלחמה ושלום, שלמה אבינרי (עורך), ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, עמ' 9-21, ראו בעיקר עמ' 15-17.

הבחינו בין "סוציולוגיה אובייקטיבית" ל"סוציולוגיה סובייקטיבית". הראשונה מתארת את האירועים החברתיים וההיסטוריים מנקודת ראות מדעית-דטרמיניסטית, כפי שזו נקבעה על ידי ספנסר וההוגים האחרים המכונים דרוויניסטים חברתיים. הסוציולוגיה מן הסוג השני, לעומת זאת, לא רק מתארת אלא גם מעריכה את המתרחש מנקודת ראות המניחה את חירות האדם ולפיכך גם את אפשרות כניסתם של אידיאלים מוסריים למהלך העניינים.¹⁴

כל מי שייזכר בוויכוח שהתנהל בין דובנוב לאחד העם על שלילת הגולה, בכפירתו של דובנוב באפשרות ההיעלמות של הגולה ובדברי אחד העם המתגוננים והמדברים על שלילה "סובייקטיבית" – גם אם לא שלילה "אובייקטיבית" – של הגולה, יזהה בדוגמה זו (אחת מני רבות) את ההשראה הנרודניקית שעמדה ברקע ויכוחים חשובים בספרות העברית ובהגות היהודית שהתנהלו במרחב הרוסי. הוויכוחים בתנועה הציונית בין אלה שסברו שיש לתת עדיפות לתחום המדיני ובין אלה שצידדו במתן בכורה לעבודה המעשית או ל"הכשרת הלבבות", מזכירים מאוד את הוויכוחים בסוציאליזם הרוסי. עמדות שטופחו על ידי א"ד גורדון, נחמן סירקין וברל כצנלסון, מגלות כי ברנר לא היה היחיד שהושפע עמוקות הן מן ההגות והן מן הדוגמה האישית של הנרודניקים, וכפי שראינו גם אצל הוגה "בורגני" כאחד העם מתגלה השפעה ברורה של ההגות הנרודניקית. את הקריאה בקלסיקנים הרוסים שברנר פנה אליה מיד לאחר התפקדותו הוא ליווה בקריאת פרקים מתאימים בספר תולדות הספרות הרוסית מאת הנרודניק סקאביצ'בסקי. הוא היה בקיא בכתבי מיכאילובסקי, לא רק במאמריו הארוכים (ספרים למעשה) על טולסטוי ודוסטויבסקי אלא גם במאמריו פילוסופיים מובהקים כמו "מהי קדמה", המבחינים בין שתי ה"סוציולוגיות" שעליהן דיברנו לעיל. הוא הרבה לקרוא בירחוננו של מיכאילובסקי רשימות מן המולדת, שבו סקר הלה את ההתפתחות הספרותית הרוסית מדי עשור. כאשר פרסם אחד העם את מאמרו "לאחר עשר שנים", שבו תקף את הספרות העברית החדשה על הפרגמנטריות שלה, כתב ברנר שאחד העם עורך סיכום מדי עשור בעשור, ושכמוהו "כמיכאילובסקי, שלנו, להבדיל";¹⁵ והוא לא שגה, שכן ירחון השילוח היה באופן כללי דומה לירחוננו של מיכאילובסקי רשימות מן המולדת יותר משהיה דומה לכל ירחון רוסי עב כרס אחר.

ברנר היה מודע לחלוטין לכך שאת חינוכו הרוסי הוא קיבל בבית האולפנה של התנועה הנרודניקית. החלוקה להיסטוריה כפי שהיא למעשה ולהיסטוריה כפי שהיא יכולה להיות, המרחק התהומי בין הריאלי שהוא הנוהג השורר בחיים החברתיים ובין האידיאלי שמימושו

14 המקור הפילוסופי העיקרי של הבחנה זו הוא חיבורו של פטר לברוב, ההוגה המרכזי של התנועה הנרודניקית, מכתבים היסטוריים. לא עלה בידי לברוב אם ברנר קרא חיבור זה או שהכיר את ההבחנה מחיבוריו של מיכאילובסקי שהיו מוכרים לו היטב, לרבות כתב העת רשימות מן המולדת שערך מיכאילובסקי כמו גם שני חיבוריו הגדולים על טולסטוי ועל דוסטויבסקי. סופר נרודניקי אחר שברנר קרא את חיבורו על תולדות הספרות הרוסית הוא סקאביצ'בסקי, שעל הקריאה בפרקים שונים של ספרו ברנר מדווח באיגרותיו לידידי נעוריו. פרקים מרכזיים ממכתבים היסטוריים של לברוב מצויים באנתולוגיה *Russian Philosophy* שהוזכרה לעיל בהערה 12, ואילו החיבור כולו תורגם מרוסית לאנגלית על ידי ג'יימס סקנלאן; *James Scanlan (trans.), California: Berkeley, 1967*. על מיכאילובסקי נכתבה באנגלית מונוגרפיה מאלפת: *James Billington, Mikhailovsky and Russian Populism*, Oxford: Oxford University Press, 1958.

15 ברנר, כתבים, הערה 4 לעיל, ג, עמ' 270.

יהיה כמעט מעשה נסים – חולש על כלל ראיית העולם של ברנר. הוא המאיר את ההתבטאויות בדבר ההתגברות על ההיגיון וחוקיו שהובאו לעיל. רק כך יכול היה ברנר לחבר את תקוותו הדחוקה ורבת ההיסוסים למהפכה סוציאליסטית בחיי האנושות ולמהפכה פרודוקטיבית ואם אפשר גם ציונית בחיי העם היהודי עם ראיית העולם הטראגית שלו ועם ההגות הפסימיסטית של סוף המאה ה־19. ההשפעה המרכזית הזאת על ברנר היא חוליה חסרה לא רק אצל שפירא אלא בכל מחקר ברנר שעד כה, כולל הספר עד הסימטה הטבריינית.¹⁶ שפירא מדברת על הערצתו של ברנר ליוצרי יצירות המופת של הספרות הרוסית בשיאים הרליגיוזיים שלה, אבל דבר זה נכון יותר לגבי ברל כצנלסון מאשר לגבי ברנר. ברנר העריץ כמוהו את אמנותם של הסופרים הגדולים דוסטויבסקי וטולסטוי וגם למד מהם לא מעט באמנות הסיפור שלו,¹⁷ אבל הוא כינה את הראשון "גאון מעוקם", ואת המשבר הדתי של השני ראה כתרגיל מלומד בהונאה עצמית.¹⁸ הוא הפריד באופן חותך בין "רליגיה" ורליגיוזיות, ומצא שהסגולה האחרונה – שאותה ראה כמסירות־נפש לענייני הזולת – מצויה אצל מהפכנים תועלתניים ומטריאליסטיים ואצל מאמינים תמימים יחידי סגולה מבני העם הפשוט יותר מאשר אצל משכילים בעלי "הארה מיסטית" השבים לחיק הנצרות או היהדות.¹⁹ בכל אלה היה ברנר קרוב להוגים ולסופרים הנרודניקים (כמו סקאביצ'בסקי, מיכאילובסקי וגלב אוספנסקי) יותר מאשר לשני גדולי הספרות הרוסית, וגם באתאיזם הבלתי־מתפשר שלו ובריחוק מכל "מיסטיקה ודמיונות" הוא הושפע מהם ומקודמיהם במחשבה הרדיקלית הרוסית, ולא מניטשה כפי שסבורה שפירא. מניטשה ירש ברנר רק את הניתוח שלפיו אמונתם של היהודים המודרניים שהם עם בחירה היא מנגנון כביר של פיצוי המפצה את היהודים על מצבם הריאלי העלוב ומסתיר אותו מהם. אמנם רגישות זו אכן גרמה לו להיות הרבה יותר ניטשיאני מברדיצ'בסקי, שבמשך שנים אחדות הרבה להפגין את הערצתו להוגה הגרמני.

16 מנחם ברינקר, עד הסימטה הטבריינית, תל אביב: עם עובד, 1990. בספרי אמנם דנתי בהשפעה המכרעת של ההגות הנרודניקית על ברנר, ונעזרתי לשם כך בתרגומים מספרו הרוסי של סקאביצ'בסקי שתרגם למעני בשעתו ידידי מרדכי זלדון כמו גם בתרגומים שהוזכרו בהערות 12 ו־14 לכתבי לברוב ומיכאילובסקי. אבל על מלוא ההיקף של השפעה זו עמדתי רק הודות לשיחות עם רפי צירקין־סדן, שכתב בהדרכת פרופ' יונתן פרנקל ז"ל ובהדרכת חיבור דוקטורט על השפעת המחשבה הרוסית על ברנר. החיבור יצא לאור בשם אותיות יהודיות בספריית פושקין: יצירתו של יוסף חיים ברנר וזיקתה לספרות ולמחשבה הרוסית, ירושלים: הוצאת מוסד ביאליק, 2013.

17 כפי שכתבתי בספרי הנזכר לעיל, ברנר למד מטולסטוי בעיקר שבכתיבה אפית יש לאפשר חילופין של פרקים בעלי אופי מדכא ופרקים אופטימיים יותר. מדרוסטויבסקי הוא למד בעיקר את "הפוליפוניות", כלומר ההשתזרות של דברי הדוברים זה בזה, דבר שגורם גם להשתזרות הפרספקטיבות השונות על המתרחש אלה באלה.

18 על דוסטויבסקי, "הגאון הרוסי המעוקם", ראו כתבים, הערה 4 לעיל, ג, עמ' 845. ברקע הגדרה זו עומד לדעתי האפיון שאפיין מיכאילובסקי את דוסטויבסקי בספרו כשרון אכזרי, כסופר שאמנותו מגיעה לשיאה כשהוא מתאר מעשים אכזריים מנקודת הראות של התליינים ושל הקורבנות גם יחד. ההונאה העצמית של טולסטוי, "המורה לצדקה", מטיף המוסר בדרשותיו, עומדת במרכז המאמר שפרסם ברנר עם מותו של הסופר, והיא מועמדת כניגודה של האמת כפי שחשף אותה טולסטוי האמן הגדול ברומנים שלו: "טולסטוי בעל־המוסר, המורה לצדקה, לא ניצח. ואולי לא רק את האחרים". כתבים, הערה 4 לעיל, ג, עמ' 544. (ההדגשה במקור).

19 התקפות רבות תוקף ברנר את "החוזרים בתשובה" הרוסים. דוגמה בולטת לכך ראו, למשל, בכתבים, הערה 4 לעיל, ג, עמ' 369–371, וראו גם הערה 180 בעד הסימטה הטבריינית, הערה 16 לעיל, עמ' 317.

ג

הזנחת תחום המחשבה בהבנת האיש ויצירתו מולידה כל מיני הפשטות המטשטשות את ההבדל בין מה שהיה ברנר באמת לבין התדמית שנוצרה (במידה רבה ב"אשמתו") אצל רבים. אחת מהן כרוכה ב"אופי הדיכאון" המפורסם של ברנר. ללא ספק ברנר ידע תקופות דיכאון רבות. שפירא מתארת בדקות רבה מצבים אלה, ולאורך כל ספרה היא מצביעה בצורה משכנעת על כך שהתמסרות לעבודה ספרותית (לא רק כתיבה אלא גם עריכה, מו"לות וכיו"ב) סייעה בידיו להתגבר ולו גם זמנית על דיכאונותיו. פה ושם היא מצביעה – וגם זה בצורה משכנעת – על הכיוון ההפוך: כיצד קשיים בלתי־צפויים בפעילות הספרותית הכניסו אותו לדיכאון. היא גם מראה – אף כי לא בהדגשה מספקת, לדעתי – כיצד שימוש הדיכאונות המפורסמים האלה את ברנר כדי לפטור עצמו מכל מיני משימות מכבידות או מחברה לא רצויה. (אפשר להיזכר כאן באברמזון במסביב לנקודה השומר על "רוח הקודש" שלו ברכבת המזוהמת בזכות כאב הראש שלו, או ב"מורה הפועלים הזקן" הנפטר בסיפור "המוצא" מהאילוף לפעול בזכות הפצע ברגלו). בנוסף, היא אף מדברת הרבה, ובצדק רב, על "מחלות ממשיות ומדומות" שפקדו אותו. אבל בסופו של דבר איזה כוח ביאורי יש לאבחון הפסיכיאטרי "דיכאון" לגבי המחשבה או היצירה של אדם יוצר, כאשר מבינים שהדיכאון עצמו אינו מצב סטטי פרה־מחשבותי המוליד מתוך עצמו מחשבות מדכאות כמו שעץ לימונים מייצר לימונים או כמו שתרגולת מטילה ביצים, אלא בדיוק להיפך: מחשבות מדכאות, לרוב לא־רצוניות וכפויות, הן היוצרות את מצב הדיכאון, ואולי מוטב לומר הן הן הדיכאון עצמו. לא רק האקזיסטנציאליזם אלא גם השכל הישר הפשוט אומר שמצבי דיכאון הם בעצמם תוצאות העומס של מחשבות מדכאות (ספונטניות אך בלתי־רצוניות) יותר משהם סיבות למחשבות כאלה. לשבחה של הביוגרפיה שכתבה שפירא יש לומר שלמרות הייעוץ הפסיכיאטרי שקיבלה היא לא הפכה את האפיון "דיכאון" למעין מניע בלתי־מונע מבאר־כול לחייו הפנימיים של ברנר. שפירא אינה מציעה סיכום מדויק ומדוקדק של המחשבות המדכאות של האיש ברנר (החל בדימוי שלו לגבי הדימוי שיש לאחרים על מראה גופו, סיכוייו לזכות באהבת אישה, יכולתו להתמיד באהבה כזו ולהעמיד משפחה ולהיות לאב, עבור במחשבות על התמדת כישרונו הספרותי ויכולת היצירה והפעולה הספרותית שלו, וכלה בהרהוריו על סיכויי ההתחדשות של העם היהודי ושל האנושות כולה). אף על פי כן הקוראים שלה יכולים לקבל רושם ברור ומהימן על צביון החיים המנטאליים של גיבור הביוגרפיה שלה, שלעתים תכופות הביא עליו דיכאונות.

שונה המצב ביחס למושג "יורודיבי", שעליו מטילה שפירא בצורה מוגזמת, לדעתי, לא רק את הביאור לאופן שבו נתפס ברנר על ידי חלק ממעריציו אלא במידה רבה גם את ההסבר למה שהיה ברנר באמת. היא כותבת כי "אישיותו של ברנר הלמה את דמות הירודיבי, וכך גם הצטיירה בדמיון בני דור שהכירו יורודיבים"²⁰. אבל דמות זאת של "השוטה הקדוש", המשמיע אמירות מדהימות וחושפניות בנוח עליו הרוח, רחוקה לאינסוף מדמותו הממשית של ברנר, למרות ההתהדרות בעוני, הזלזול בחיצוניות והרישול המופגן המשותפים להם. אפקט האמת של כתבי ברנר שגלש גם לנוכחותו האישית הוא תוצאה של מאמצים אינטלקטואליים וספרותיים ושל היכולת לראייה מפוכחת חסרת

20 שפירא, הערה 5 לעיל, עמ' 364.

רחמים של המציאות בקרב קהל ספרותי קטן אך מעולה שיכול היה לעכל מסרים אלה. אין כאן שום התפרצות כאילו־נבואית של חזונות אינטואיטיביים שגם החוזה אינו מבין את מלוא משמעותם. א"ד גורדון היה מבחינה אישיותית כמעט היפוכו של ברנר: מקפיד על לבושו, איש משפחה ומנעים שיחה עם חבריו. אך גם הוא נודע בזמן העלייה השנייה ולאחריה כ"איש אמת" בשל ספקנותו לגבי הצלחת התוכנית הציונית הגדולה של עליית מיליונים, שעליה הכריזו בקונגרסים הציוניים. תוכחות המוסר ששפך על התנועה הציונית הרשמית, דבריה ועמדותיה, היו דרכו שלו להשוות את המועט שנעשה לכל מה שנחוי. את הסיבות למעמדו המיוחד של ברנר (כמו גם לזה של גורדון) כאיש אמת יש לחפש במשולש שצלעו האחת היא האדם היוצר, צלעו השנייה היא היצירה הספרותית (בסיפור או במאמר), וצלעו השלישית היא קהל הקוראים והציפיות שיש לו מעם סופריו. הצלע השלישית הזאת חסרה לגמרי בביוגרפיה של שפירא, ולפיכך עלה בידה לשחרר את ברנר רק חלקית מן המיתוס שנוצר סביבו. נראה שתהליכי הדחף-מיתולוגיזציה של ברנר ויצירתו יימשכו עוד שנים רבות.

ירושלים